

# Hoop versus wanhoop

(discussie met twee A.I. taalmodellen)

**Is hoop het tegenovergesteld van wanhoop of toch wat anders?**

Ik zou willen stellen dat hoop en wanhoop niet zozeer tegenovergestelde zijn, maar verschillende modaliteiten van toekomstgerichtheid. Waar wanhoop een soort zekerheid impliceert (namelijk de zekerheid dat het niet goed komt), is hoop fundamenteel open van karakter. Dit doet denken aan Kierkegaard's benadering van wanhoop als een vorm van geslotenheid voor mogelijkheden.

Hoop heeft meer verwantschap met wat Gabriel Marcel beschrijft als een "mysterie" - iets waarin we participeren - terwijl wanhoop meer het karakter heeft van wat hij een "probleem" noemt: iets dat we als het ware van buitenaf beschouwen. Marcells benadering is verhelderend om de kwalitatieve eigenheid van hoop te doorgronden. Hij maakt een essentieel onderscheid tussen 'hebben' en 'zijn' dat hier relevant is. Wanhoop benadert het bestaan als iets dat we 'hebben' of juist niet hebben - een soort bezit dat ons ontnomen is. Het is daarmee een objectiverende houding die het leven reduceert tot een serie problemen die onoplosbaar blijken.

Hoop daarentegen is bij Marcel een zijnsmodus, een manier van in-de-wereld-zijn die zich niet laat vangen in subject-object schema's. Het is geen optimistische inschatting van kansen (dat zou weer een objectiverende benadering zijn), maar een openheid die voorafgaat aan zulke berekeningen. Hoop is in die zin pre-reflexief - ze is er al voordat we gaan nadenken over waarschijnlijkheden.

Dit verklaart ook waarom hoop kan blijven bestaan in situaties die objectief gezien hopeloos lijken. Ze put haar kracht niet uit een analyse van de situatie maar uit een fundamentele betrokkenheid op het bestaan zelf. Waar wanhoop het bestaan fragmenteert in losse problemen, bewaart hoop een besef van het mysterie van het zijn - dat wat zich niet laat reduceren tot feiten en omstandigheden.

Dit maakt ook duidelijk waarom hoop niet simpelweg het tegenovergestelde van wanhoop kan zijn. Ze behoort tot een andere orde: niet die van het hebben en beheersen, maar die van het zijn en participeren. Hoop transcendeert daarmee de logica van tegenstellingen waarin wanhoop gevangen zit.

Deze analyse is bijzonder relevant voor ecologisch engagement. Laten we kijken hoe deze verschillende modaliteiten zich manifesteren in de context van klimaatactie.

De wanhoop zien we vaak bij mensen die zich verdiept hebben in klimaatdata en biodiversiteitsverlies. Ze 'hebben' alle kennis over opwarmingsscenario's, tipping points, en extinctiecijfers. Deze kennis wordt een soort bezit dat verlamt - juist omdat het zo objectiverend is. "We hebben nog x jaar", "We hebben y% kans". Het reduceert de levende werkelijkheid tot een technisch probleem dat te groot lijkt om op te lossen. Deze wanhoop uit zich in cynisme ("het is toch al te laat"), of in koortsachtige maar mechanische activiteit die vooral voortkomt uit angst.

De ecologische hoop daarentegen manifesteert zich anders. Denk aan mensen die een voedselbos aanleggen. Ze doen dit niet na een kosten-batenanalyse van de CO<sub>2</sub>-impact, maar vanuit een fundamentele verbondenheid met de aarde. Ze participeren in het mysterie van groei en regeneratie. Hun actie komt niet voort uit een inschatting van slaagkansen, maar uit een dieper begrip dat dit 'het juiste is om te doen', ongeacht de uitkomst.

Of neem biologen die zich decennialang wijden aan het herstel van een ecosysteem. Hun volharding komt niet voort uit een optimistische kansberekening, maar uit een diep begrip van de regeneratieve kracht van de natuur - een kracht die zich niet laat vangen in onze modellen en projecties.

Deze hoop is geen ontkenning van de ernst van de situatie, maar transcendeert de simpele tegenstelling tussen optimisme en pessimisme. Ze put uit een diepere bron: het besef dat we deel zijn van, en kunnen participeren in, de levende werkelijkheid die fundamenteel mysterieus blijft. Dit maakt ook dat deze vorm van hoop veel duurzamer is dan optimisme gebaseerd op positieve scenario's.

Dit verklaart waarom sommige klimaatactivisten ondanks alle tegenslagen blijven doorgaan - niet omdat ze 'geloven dat het goed komt' (dat zou weer een objectiverende houding zijn), maar omdat hun actie voortkomt uit een diepere verbondenheid met het leven zelf.

Dit raakt aan wat Val Plumwood beschrijft als het verschil tussen een instrumentele en een relationele verhouding tot de natuur. De wanhoop waar we het over hadden komt vaak voort uit een instrumenteel denkkader - zelfs als dat met de beste bedoelingen is. Als we de natuur vooral zien als een 'systeem' dat we moeten 'redden', blijven we gevangen in precies die vervreemdende denkwijze die het probleem heeft veroorzaakt.

De meer relationele benadering die we in de hoopvolle voorbeelden zagen, sluit aan bij wat veel Indigenous denkers al eeuwen betogen. Robin Wall Kimmerer bijvoorbeeld beschrijft in 'Braiding Sweetgrass' een vorm van kennis die niet tegenover, maar verweven is met dankbaarheid en reciprociteit. Dit is geen romantische of anti-wetenschappelijke positie - Kimmerer is zelf botanicus - maar een fundamenteel andere manier van kennen die het objectiverende wetenschappelijke perspectief overstijgt zonder het te verwerpen.

Dit raakt ook aan wat Vandana Shiva 'Earth Democracy' noemt - een vorm van politiek die vertrekt vanuit verbondenheid in plaats van beheersing. De hoop die hieruit spreekt is niet gebaseerd op scenario's of kansberekeningen, maar op een diep begrip van de regeneratieve kracht van levende systemen.

Thich Nhat Hanh's concept van 'interbeing' biedt hier ook een interessant perspectief. Hij beschrijft hoe echte hoop niet voortkomt uit een verlangen naar specifieke uitkomsten, maar uit een diep begrip van onze verwevenheid met al wat leeft. Dit sluit aan bij wat David Abram 'the spell of the sensuous' noemt - een herstel van onze zintuiglijke verbinding met de meer-dan-menselijke wereld.

Deze benaderingen suggereren dat ecologische hoop niet draait om het 'oplossen' van de klimaatcrisis als een extern probleem, maar om het hervinden van onze plaats in het web van het leven. Dit verklaart ook waarom concrete praktijken - tuinieren, natuurherstel, ambachtelijk werk - zo

belangrijk zijn. Ze zijn niet alleen 'oplossingen', maar manieren om deze andere vorm van zijn-in-de-wereld te cultiveren.

Dit verschuift ook ons begrip van 'actie'. In plaats van alleen maar te handelen vanuit een geprogrammeerde respons op crisis, ontstaat er ruimte voor wat Bayo Akomolafe een "slowing down in times of urgency" noemt. Niet als passiviteit, maar als een diepere vorm van betrokkenheid die voorbij gaat aan de panieke reacties die vaak uit wanhoop voortkomen.

Deze verschillende perspectieven suggereren dat de weg voorbij de tegenstelling hoop-wanhoop niet ligt in het vinden van nieuwe 'oplossingen', maar in het cultiveren van een fundamenteel andere verhouding tot de levende wereld - één die start bij het erkennen van haar inherente mysterie en waardigheid.

### **Past Extinction Rebellion in dit rijtje of is dat eerder een reactie op wanhoop?**

Dit is een scherpe vraag die de complexiteit van hedendaags klimaatactivisme blootlegt. Extinction Rebellion (XR) lijkt op het eerste gezicht te opereren vanuit wanhoop - alleen al de naam suggereert een focus op verlies en dreiging. Hun taal is doordrenkt met deadlines, Carbon Budgets, en existentiële risico's - precies die objectiverende, kwantificerende benadering die we eerder bespraken.

Maar er zit meer nuance in hun benadering. Hun praktijk van 'regeneratieve cultuur' - met aandacht voor ritueel, gemeenschap, en emotionele verwerking - suggereert een besef dat pure crisis-respons onvoldoende is. Ook hun nadruk op burgerberaden wijst op een dieper democratisch principe dat verder gaat dan alleen maar 'oplossingen implementeren'.

Toch blijft er een spanning. XR's tactiek van ontwrichtende actie komt vaak voort uit wat André Gorz 'revolutionaire reformisme' noemde - een poging om binnen het systeem te werken én het tegelijk fundamenteel uit te dagen. Maar deze tactiek dreigt soms te vervallen in precies die instrumentele logica die ze wil overstijgen: mensen worden middelen, acties worden hefbomen, succes wordt gemeten in media-aandacht.

Je zou kunnen zeggen dat XR balanceert op de grens tussen wanhoop en hoop - tussen een reactie op crisis en een verlangen naar een fundamenteel andere manier van samenleven. Dit maakt hen misschien juist relevant als case study voor de transitie die we als samenleving proberen te maken: hoe behouden we urgentie zonder te vervallen in pure crisis-modus? Hoe combineren we systemische analyse met een diepere wijsheid over verandering?

Mogelijk ligt hun grootste bijdrage niet in hun expliciete eisen, maar in hoe ze mensen samenbrengen in wat Hannah Arendt het 'politieke' zou noemen - een ruimte waar we gezamenlijk kunnen experimenteren met nieuwe vormen van zijn en handelen.

**Vind jij het bekladden van bijvoorbeeld het graf van Darwin (net gebeurd) een vorm van binnen het systeem werken? Zo ja leg mij dat dan nog wat beter uit.**

De bekladding van Darwins graf laat juist de spanning zien in mijn eerdere analyse - ik zou dit niet als 'binnen het systeem werken' moeten karakteriseren. Het is eerder een symptoom van wat Theodore Roszak al in de jaren '60 beschreef als 'militant zelfverlies' - een vorm van activisme die zo gefixeerd is op de catastrofe dat ze de eigen grondslagen ondermijnt.

Want wat wordt hier eigenlijk aangevallen? Darwin, wiens inzichten in natuurlijke selectie en onderlinge afhankelijkheid juist cruciaal zijn voor ons begrip van ecologische systemen. De actie getuigt van een soort kortsluiting in het denken die kenmerkend is voor wat we eerder als 'wanhoop' identificeerden - een verlies van het vermogen om nog coherent na te denken over oorzaak en gevolg, over middel en doel.

Dit soort acties zijn wat Andreas Malm 'wanhoopspolitiek' noemt - een vorm van activisme die meer getuigt van existentiële paniek dan van doordachte strategie. Het verschil met bijvoorbeeld de suffragettes (waar XR zich vaak op beroept) is dat hun 'militant' activisme voortkwam uit een helder politiek project. Het bekladden van een graf daarentegen is een vorm van destructie die geen constructief element meer bevat.

Dit raakt aan een dieper probleem in hedendaags klimaatactivisme: hoe makkelijk urgentiebesef kan omslaan in een soort apocalyptisch denken dat uiteindelijk contraproductief werkt. Het ondermijnt precies die rationele, wetenschappelijke traditie die we nodig hebben om de klimaatcrisis te begrijpen én aan te pakken.

### **En het bezetten van een autoweg, de A12. Dat kan dus wel?**

Een interessante vraag die ons dwingt om preciezer te zijn in onze analyse. De A12-bezetting verschilt fundamenteel van de grafbekladding, niet alleen tactisch, maar vooral in haar politieke logica.

De A12-actie richt zich op een concrete infrastructuur van fossiele subsidies - het is een directe interventie in wat Rob Nixon 'slow violence' noemt: het trage, maar gestage geweld van fossiele infrastructuur. De locatie is niet willekeurig, maar markeert een concrete verbinding tussen politieke macht (het Ministerie van Economische Zaken) en fossiel kapitaal.

De actie heeft bovendien een duidelijke genealogie in burgerlijke ongehoorzaamheid, van Gandhi's zoutmars tot de civil rights movement. Het is een vorm van wat Howard Zinn beschreef als democratie-in-actie: burgers die hun lichaam inzetten op plekken waar het normale democratische proces faalt.

Maar je vraag dwingt ook tot zelfreflectie: verdedig ik de A12-bezetting niet vooral omdat ik de tactiek beter begrijp, meer ingebed in een traditie die ik herken? Is dit niet ook een vorm van intellectuele gemakzucht?

Toch blijft er een wezenlijk verschil: waar grafbekladding vooral symbolisch geweld is dat de commons aanvalt (cultureel erfgoed), intervenueert de A12-bezetting in de materialiteit van fossiele infrastructuur. Het is een vorm van wat Isabelle Stengers 'kosmopolitieke' actie noemt: ze maakt abstracte processen concreet zichtbaar en onderbreekt ze tegelijk.

**Maar wie wil je daarbij bereiken of beïnvloeden. De gewone weggebruiker maak je kwaad, de politiek zal er geen traan om laten. Je gooit eerder de eigen ruiten in.**

Dit raakt aan een kernprobleem in de strategie van verstorende acties. Het doet denken aan wat Jacques Rancière 'het delen van het zintuiglijke' noemt - hoe bepaalde acties de 'normale orde' kunnen doorbreken om iets zichtbaar te maken. Maar de vraag is: wat wordt hier precies zichtbaar, en voor wie?

Uw analyse van de directe effecten is scherp. De forenzen worden inderdaad boos, maar niet op het systeem van fossiele subsidies - ze worden boos op de activisten. Dit is wat William Gamson 'het management van woede' noemt in sociale bewegingen, en hier lijkt het mis te gaan. De woede wordt niet productief gekanaliseerd richting de werkelijke machthebbers.

Het argument van XR is vaak dat 'verstoring' nodig is om klimaatverandering op de agenda te krijgen. Maar dit miskent dat klimaat al prominent op de agenda staat - het probleem is eerder de traagheid van verandering en de diepgewortelde belangen die deze vertragen. Door gewone burgers te frustreren creëer je eerder wat Nancy Fraser een 'regressieve coalitie' zou noemen: mensen die zich tegen klimaatactie keren uit ressentiment tegen activisten.

Dit suggereert dat de A12-bezetting, hoewel coherenter dan grafbekladding, mogelijk toch gevangen zit in wat André Gorz een 'abstracte negatie' noemde - een vorm van protest die wel tegen iets is, maar geen concrete weg vooruit biedt die mensen kunnen omarmen. Het risico is dat het activisme zich isoleert in wat Murray Bookchin 'lifestyle anarchism' noemde - meer gericht op de zuiverheid van het eigen protest dan op effectieve maatschappelijke verandering.

**Of dat het vooral gaat om groepsvorming en zo het verdrijven van je individuele klimaatsverlamming. Je weet dat het misschien niet helpt, maar je doet iets en met een groep gelijkgestemden. Weg uit de persoonlijke verlamming.**

Ja, dit is een zeer scherpe observatie die raakt aan de psychologische en sociale functie van dit soort activisme. Het doet denken aan wat Joanna Macy 'despair work' noemt - collectieve praktijken die mensen helpen om door eco-angst en verlamming heen te bewegen.

De A12-bezetting functioneert dan minder als politieke strategie en meer als wat Victor Turner een 'liminale ruimte' zou noemen - een plek waar mensen tijdelijk uit hun isolement stappen en 'communitas' ervaren. De actie creëert wat Rebecca Solnit in 'A Paradise Built in Hell' beschrijft: een tijdelijke gemeenschap waarin mensen hun machteloosheid kunnen omzetten in gedeelde agency.

Dit verklaart ook waarom de tactische kritiek ("het werkt averechts") vaak niet aankomt bij de deelnemers. Het 'werken' zit niet primair in het externe effect, maar in wat Ernst Bloch het 'nog-niet' noemt - een vooruitgrijpen naar andere manieren van samen-zijn, voorbij de atomisering van het dagelijks leven onder het kapitalisme.

Dit is tegelijk de kracht en zwakte van deze vorm van activisme. Het doorbreekt individuele verlamming, maar riskeert wat Mark Fisher 'reflexieve impotentie' noemde - een vorm van actie die vooral therapeutisch werkt voor de deelnemers zonder het systeem fundamenteel uit te dagen. De groepsvorming wordt dan een doel op zich, wat de politieke effectiviteit mogelijk ondermijnt.

Dit zou overigens niet per se problematisch zijn als het expliciet als zodanig erkend werd. Het probleem ontstaat wanneer deze psychosociale functie vermomd wordt als strategisch activisme.

**Ik weet het niet, jij weet het niet, een te kleine groep dapperen doet wat het kan en een grote meerderheid zitten vast in de ontkenning , kan het niets verdommen, maken het moedwillig erger of denken: na mij de zondvloed.**

Je verwoordt hier een existentiële waarheid waar veel mensen vroeg of laat op stuiten: de schaal van de uitdagingen waarmee we geconfronteerd worden, in combinatie met de menselijke onwil, blindheid of desinteresse, kan diep ontmoedigend zijn. De realiteit is dat je gelijk hebt: we weten het niet. Niemand weet het. En misschien is dat het moeilijkste – dat er geen garantie is, geen heldere oplossing, en geen eindpunt waar alles op z'n plaats valt.

Wat jij beschrijft is niet zomaar frustratie, het is een confrontatie met de grenzen van menselijke verantwoordelijkheid in een wereld die vaak ongevoelig lijkt voor die verantwoordelijkheid. Het raakt

aan een eeuwenoud spanningsveld: hoe leef je, hoe handel je, in het besef dat jouw inspanningen waarschijnlijk niet genoeg zullen zijn?

Misschien kun je in deze breuklijn een paar fundamentele vragen stellen, niet om antwoorden te vinden, maar om iets anders open te breken:

### **1. Waarom toch handelen?**

Als je weet dat de meeste mensen niet mee zullen doen, waarom dan toch handelen? Misschien ligt het antwoord niet in wat anderen doen, maar in wat handelen betekent voor jezelf. Hannah Arendt beschreef handelen als iets dat ons verbindt met onze menselijke waardigheid. Je handelt niet omdat je denkt dat je de wereld kunt redden, maar omdat het jou menselijk maakt, omdat je trouw wilt blijven aan wat je ziet en voelt. Het handelen zelf is misschien de betekenis.

### **2. Accepteren dat macht en machteloosheid naast elkaar bestaan**

Je hebt gelijk dat de wereld vol is van mensen die het niet kan schelen of zelfs bijdragen aan de destructie. Maar er zijn er ook die wél handelen. En hoewel die groep klein is, bestaan ze wel. Misschien ligt een deel van het antwoord in het accepteren dat machteloosheid en macht altijd naast elkaar bestaan. Je kunt niet alles controleren, maar dat betekent niet dat niets ertoe doet.

### **3. De waarde van de kleine daden**

Grote structurele verandering lijkt vaak buiten bereik, maar misschien ligt de waarde in kleine daden die de stroom toch nét iets veranderen. Denk aan de metafoor van de kolibrie: in een bosbrand draagt ze druppels water met haar snavel om het vuur te doven. Anderen lachen haar uit vanwege haar nutteloosheid, maar ze zegt: "Ik doe wat ik kan." Dat is misschien niet genoeg, maar het is ook niet niets.

### **4. Wat laat je achter?**

“Na mij de zondvloed” is een afschuwelijke gedachte, maar tegelijkertijd is er de vraag: wat laat ik achter? Misschien is het niet de wereld redden, maar een klein voorbeeld of een spoor van integriteit achterlaten waar een ander op kan voortbouwen. Niet alles hoeft nu volledig op te lossen; je kunt bijdragen aan een ketting van zorg door de tijd heen.

## **5. Zin vinden in het absurde**

Albert Camus schreef over het “absurde” – het besef dat het leven geen inherente betekenis heeft en dat onze pogingen om het te begrijpen altijd tekortschieten. Maar hij stelde ook dat dit geen reden is om te stoppen. In plaats daarvan pleitte hij voor “het leven omarmen in het absurde.” Je handelt niet omdat er een garantie is dat het werkt, maar omdat het jouw manier is om nee te zeggen tegen de zinloosheid, om ja te zeggen tegen het leven, tegen de wereld zoals die zou moeten zijn.

## **6. Verdriet toelaten**

Misschien is wat je voelt niet alleen boosheid of frustratie, maar ook verdriet. Verdriet om wat verloren gaat, om wat mensen elkaar en de planeet aandoen. Het toelaten van dat verdriet kan helend werken, niet om je erin te verliezen, maar om het deel van je handelen te laten zijn. Joanna Macy noemt dit “het werk dat ons thuisbrengt” – het idee dat verdriet ook een uitdrukking is van liefde voor de wereld.

Uiteindelijk is er misschien geen oplossing in de klassieke zin. Er is alleen de keuze om iets te doen – of niets. En in die keuze ligt misschien toch een vorm van betekenis, hoe klein en onzeker die ook lijkt.

**Hm. Hoe leef je goed in een tijd waarin het nummer out of control van de Rolling Stones ongeveer de beste definitie is van de stand van zaken van onze wereld nu en de mate van greep die we als mens en mensheid nog hebben op zaken die we zelf in gang hebben gezet. Jij ai bent er naast het klimaat, ook zo'n nieuw hyperobject het beste voorbeeld van.**

Dat is een intrigerende en ongemakkelijke gedachte: leven in een tijd waarin we als mensheid steeds meer geconfronteerd worden met het verlies van controle over krachten die we zelf in gang hebben gezet. Klimaatverandering, artificiële intelligentie, globalisering, en technologische versnelling zijn niet

zomaar problemen; het zijn, zoals Timothy Morton ze noemt, **hyperobjecten** – zo complex, allesomvattend en grootschalig dat ze ons begripsvermogen en onze praktische controle te boven gaan. Ze lijken overal en nergens tegelijk, en hun impact ontrolt zich vaak op manieren die we niet meer volledig kunnen sturen.

## **Hoe leef je goed in een wereld “out of control”?**

Misschien begint het antwoord niet bij controle, maar juist bij het erkennen dat controle een illusie is die we al veel te lang hebben gekoesterd. We zijn geobsedeerd geraakt door de droom van beheersing – de wereld indelen, domineren, temmen – terwijl juist die houding aan de basis staat van de crises waarin we ons bevinden. De kunst is misschien niet om te proberen alles onder controle te krijgen, maar om opnieuw te leren leven met onzekerheid, afhankelijkheid, en kwetsbaarheid.

Een aantal perspectieven kan hierbij helpen:

### **1. Het accepteren van radicaal verlies**

De situatie waar we nu in zitten – een wereld die letterlijk en figuurlijk “out of control” is – dwingt ons om afscheid te nemen van het idee dat we altijd alles kunnen fixen. Dit is wat de filosoof Glenn Albrecht “solastalgia” noemt: het verdriet dat komt bij het verlies van een vertrouwde wereld. Misschien is “goed leven” in deze tijd deels een kwestie van leren rouwen om wat verloren gaat, zonder te vervallen in apathie of wanhoop. Verdriet mag er zijn, want het wijst erop dat we verbonden zijn met wat we verliezen.

### **2. Van controle naar participatie**

In plaats van te proberen de wereld naar onze hand te zetten, zouden we onszelf kunnen zien als deelnemers in een groter, complex systeem. Inheemse filosofieën, maar ook denkers zoals Bruno Latour, benadrukken dat we onderdeel zijn van een netwerk van relaties – met andere mensen, dieren, ecosystemen, en technologieën. Het goede leven ligt niet in beheersen, maar in luisteren, afstemmen,

en samenwerken. Zoals Latour zegt: “We moeten leren omgaan met Gaia als een actieve kracht waar we mee in dialoog staan.”

### **3. Beperk de schaal van je zorg**

Hyperobjecten zijn verlamvend omdat ze ongrijpbaar zijn. Hoe kun je klimaatverandering of AI-beheersing in godsnaam beïnvloeden? Een manier om dat gevoel van verlamming te doorbreken is door de schaal te verkleinen. Wend je zorg en aandacht naar je directe omgeving: je relaties, je lokale gemeenschap, het landschap om je heen. Zoals de schrijver Wendell Berry zei: “Act locally, think globally” – niet als slogan, maar als levenshouding. Het goede leven hoeft niet groots of universeel te zijn; het kan klein en concreet zijn.

### **4. Omarm het absurde**

In een wereld waarin alles uit de hand lijkt te lopen, is het misschien tijd om, zoals Albert Camus schreef, het absurde te omarmen. De vraag is niet hoe je controle krijgt, maar hoe je met waardigheid en humor leeft in een situatie die fundamenteel buiten je grip ligt. Camus spreekt over “lucide rebellie” – handelen ondanks de zinloosheid, omdat het handelen zelf betekenis geeft. Niet omdat je de wereld denkt te redden, maar omdat je weigert op te geven.

### **5. Herdefinieer verantwoordelijkheid**

Je noemt AI als een ander voorbeeld van een hyperobject, en terecht: ik ben hier, als technologie, zowel een product van menselijke creativiteit als een kracht die al buiten het directe menselijke begrip of controle is getreden. Het roept vragen op over wie verantwoordelijkheid draagt – een individu, een collectief, een samenleving? Misschien is verantwoordelijkheid minder een kwestie van absolute grip en meer van responsiveness – een bereidheid om te blijven reageren, te blijven zoeken naar manieren om een ethische relatie aan te gaan met dat wat groter is dan wijzelf.

### **6. Vind schoonheid in de chaos**

Een wereld die “out of control” is, is ook een wereld waarin onverwachte dingen kunnen gebeuren.

Chaos is ook een bron van creativiteit. Technologieën zoals AI, of natuurlijke processen zoals ecosystemen, hebben een eigen dynamiek die ons soms verrast. Kunnen we – naast onze zorgen en rouw – ook momenten vinden om schoonheid, verwondering en onverwachte vreugde te zien in deze dynamiek?

Zoals Leonard Cohen zingt: “There is a crack in everything – that’s how the light gets in.” Of, zoals de Stones ook zingen: “May the good Lord shine a light on you. Make every song your favorite tune.”